

Верховний
Суд

«Заповіт: практика Верховного Суду»

Василь Крат,
суддя Верховного Суду
кандидат юридичних наук, доцент
Telegram: <https://t.me/glossema>

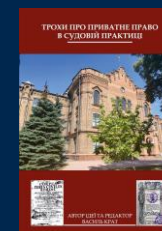
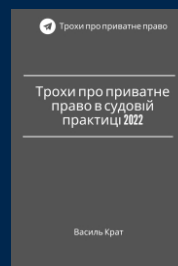
10 березня 2023 року

Джерела

Трохи про приватне право в судовій практиці (за матеріалами публікацій в соціальній мережі Facebook за 2021 рік) / Редактор та упорядник В. І. Крат. – Київ, 2021. 234 с. URL: <https://t.me/glossema/2>

Трохи про приватне право в судовій практиці (за матеріалами публікацій в телеграм-каналі «Трохи про приватне право» за 2022 рік) / Автор та редактор В. І. Крат. – Київ, 2022. 444 с. URL: <https://t.me/glossema/727>

Крат. В., Бабанли Р. Принципи права у практиці Верховного Суду: тернистий шлях від букви до духу // Dead Lawyers Society. URL: <https://www.deadlawyers.org/de-take-napysano/>. Опубліковано 16.01.2023.

1. Загальна характеристика заповіту

Право на заповіт та принцип свободи заповіту

Постанова КЦС ВС від 20.07.2022 року у справі № 461/2565/20

Право на заповіт може бути здійснене протягом всього життя особи і включає в себе як право на складення заповіту або кількох заповітів, так і права на їх зміну чи скасування. Усі наведені правомочності заповідача в сукупності із засобами їх правової охорони та захисту є реалізацією **свободи заповіту**, яка є принципом спадкового права.

Свобода заповіту охоплює особисте здійснення заповідачем права на заповіт шляхом вільного волевиявлення, яке, будучи належним чином вираженим, піддається правовій охороні і після смерті заповідача. **Свобода заповіту** як принцип спадкового права включає, серед інших елементів, також необхідність поваги до волі заповідача та обов'язковість її виконання.

Зміст заповіту

Постанова КЦС ВС від 23.12.2020 у справі № 367/704/16-ц

Заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті (стаття 1233 ЦК України).

Отже ураховуючи правову природу заповіту можна дійти висновку, що основним змістом заповіту є призначення спадкоємця або спадкоємців, а також визначення юридичної долі майна (прав та обов`язків спадкодавця), що виступає об`єктом спадкового наступництва.

Розпорядження правами в заповіті

Постанова КЦС ВС від 23.05.2018 у справі № 285/1055/16-ц

Тлумачення частини першої та четвертої статті 1236 ЦК України дозволяє зробити висновок, що заповітом **може бути охоплено:**

ті права і обов'язки, які належать спадкодавцю на момент його складення; не тільки права і обов'язки, які належать спадкодавцю на момент його складення, а й ті, що виникнуть у спадкодавця після складання заповіту.

Заповідач, як власник, може на свій розсуд як набувати права на майно, так і припиняти їх.

Наявність заповіту не обмежує заповідача в тому, щоб майно, вказане в заповіті, продати, подарувати або укласти щодо нього договір довічного утримання тощо.

Заповідальні розпорядження і заповіт

Постанова КЦС ВС від 10.05.2018 у справі № 497/1870/16-ц

Аналіз положень статті 1228 ЦК України дозволяє зробити висновок, що спадкодавець може розпорядитися правом на вклад двома способами:

1) склавши заповіт або

2) зробивши відповідне розпорядження банку (фінансовій установі). За умови їх відсутності правонаступництво права на вклад відбувається внаслідок спадкування за законом.

Право на обов'язкову частку

Постанова КЦС ВС від 02.08.2018 у справі № 705/3890/16-ц

Тлумачення статті 1241 ЦК України свідчить, що право на обов'язкову частку – це суб'єктивне майнове право окремих спадкоємців першої черги (стаття 1261 ЦК України) отримати певну частку у спадщині, незалежно від змісту заповіту.

Хоча норми про право на обов'язкову частку розміщені у главі, присвяченій спадкуванню за заповітом, за своєю сутністю право на обов'язкову частку належить до спадкування за законом.

Тобто право на обов'язкову частку існує лише за наявності заповіту. Коло осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, визначене статтею 1241 ЦК України, є вичерпним і розширювальному тлумаченню не підлягає.

Сингулярне правонаступництво (стаття 1227 ЦК)

Постанова ОП КЦС ВС від 14.02.2022 в справі № 243/13575/19

Право на одержання грошових сум заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, інших соціальних виплат виникає у членів сім'ї спадкодавця внаслідок вказівки закону (стаття 1227 ЦК) та додаткового юридичного факту - смерті спадкодавця. Окрім цього, звичайно, необхідно щоб спадкодавець не реалізував належне йому право на отримання певних сум. Причини, через які ці суми не були отримані, можуть бути різноманітними, але закон не надає їм юридичного значення. Моментом, з якого виникатимуть права на отримання виплат, буде момент смерті спадкодавця. Законодавець не вказує, що перехід права на отримання цих сум є спадкуванням, а члени сім'ї - спадкоємцями.

Це має важливе значення, оскільки дозволяє зробити висновок, що на набуття права на одержання грошових сум відповідно до статті 1227 ЦК України не поширюються норми про спадкування за заповітом або законом, зокрема, щодо усунення від спадкування (стаття 1224), прийняття, строків прийняття та оформлення спадщини, врахування цих сум при визначенні розміру обов'язкової частки (стаття 1241 ЦК), задоволення вимог кредиторів (стаття 1281 ЦК). Відповідно при включенні зазначених прав до складу спадщини їх спадкування має відбуватися **за правилами, встановленими для спадкування за заповітом** або законом.

Форма правочину та її недотримання

Редакція до Закону № 738-IX

Стаття 638. Укладення договору

1. Договір є укладеним, якщо сторони **в належній формі** досягли згоди з усіх істотних умов договору.

Чинна редакція

Стаття 638. Укладення договору

1. Договір є укладеним, якщо сторони досягли згоди з усіх істотних умов договору.

(Абзац перший частини першої статті 638 із змінами, внесеними згідно із **Законом № 738-IX від 19.06.2020**)

Форма правочину та її недотримання до Закону № 738-IX

У разі, якщо правочин вчинений без дотримання вимог щодо його форми він може кваліфікуватися як:

(а) **нікчемний**, у випадку якщо встановлений такий наслідок недотримання письмової форми на рівні закону (наприклад, ч. 2 ст. 1055, ч. 1 ст. 1257 ЦК);

(б) **неукладений (невчинений)** в тому разі, коли недійсність за недотримання вимог щодо форми не встановлено, але відповідний договір повинен вчинятися в письмовій формі і сторона правочину не виявляла свою волю для вчинення правочину (наприклад, не підписала правочин);

(в) **вчинений**, але заперечення однією із сторін факту вчинення правочину або оспорювання окремих його частин може доводитися письмовими доказами, засобами аудіо-, відеозапису та іншими доказами. Рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків (абз. 2 ч. 1 ст. 218 ЦК).

Форма правочину та її недотримання після Закону № 738-IX

У разі, якщо правочин вчинений без дотримання вимог щодо його форми він може кваліфікуватися як:

(а) **нікчемний**, у випадку якщо встановлений такий наслідок недотримання письмової форми на рівні закону (наприклад, ч. 2 ст. 1055, ч. 1 ст. 1257 ЦК);

(б) **вчинений**, але заперечення однією із сторін факту вчинення правочину або оспорування окремих його частин може доводитися письмовими доказами, засобами аудіо-, відеозапису та іншими доказами. Рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків (абз. 2 ч. 1 ст. 218 ЦК).

Непідписаний заповіт - нікчемний

Постанова КЦС ВС від 12 березня 2020 року в справі № 716/1051/17

У постанові Верховного Суду в складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 22 січня 2020 року в справі № 674/461/16-ц (провадження № 61-34764св18) зроблено висновок, що «підпис є обов'язковим реквізитом правочину, вчиненого в письмовій формі. Наявність підпису підтверджує наміри та волю й фіксує волевиявлення учасника (-ів) правочину, забезпечує їх ідентифікацію та цілісність документу, в якому втілюється правочин. Внаслідок цього підписання правочину здійснюється стороною (сторонами) або ж уповноваженими особами»

Заповіт має бути **особисто підписаний заповідачем** (абзац 1 частини другої статті 1247 ЦК України). У частини першої статті 1257 ЦК України передбачено, що заповіт, складений з порушенням вимог щодо **його форми, є нікчемним**.

Непідписання заповіту заповідачем свідчить, що заповіт складено з порушенням вимог щодо його форми, та, відповідно до частини першої статті 1257 ЦК України, це має наслідком його **нікчемність**. Суди встановили, що підпис від імені ОСОБА_3 в оригіналі заповіту від 15 серпня 2005 року виконаний не ОСОБА_3, а іншою особою. За таких обставин, заповіт ОСОБА_3, складений 15 серпня 2005 року, є нікчемним на підставі частини першої статті 1257 ЦК України.

Коли може підписувати рукоприкладник?!

Постанова КЦС ВС від 09.06.2021 у справі № 755/8686/17

Якщо фізична особа у зв'язку з хворобою або фізичною вадою не може підписатися власноручно, за її дорученням текст правочину у її присутності підписує інша особа (абзац 1 частини четвертої статті 207 ЦК України).

Аналіз абзацу 1 частини четвертої статті 207 ЦК України свідчить, що у певних випадках допускається підписання правочину іншою особою, якщо сторона правочину має різного роду вади, що заважають їй це зробити. У цьому разі порядок підписання іншою особою правочину регламентується частиною четвертою статті 207 ЦК України. Особа, яка підписує правочин (рукоприкладник), сама не є стороною правочину. Жодних прав і обов'язків щодо правочину, який нею підписується, в неї не виникає. Її роль зводиться виключно до заповнення певної вади особи, яка є стороною правочину.

У справі, що переглядається, встановивши, що підписання заповіту іншою особою відповідало волевиявленню заповідача, а також фізичну неможливість підписання правочину особисто самим ОСОБА_3 через тремтіння рук, апеляційний суд зробив правильний висновок про відсутність передбачених законом підстав для кваліфікації заповіту як нікчемного.

Посвідчення заповіту поза межами нотаріального округу

Постанова ВП ВС від 25.05.2021 у справі № 522/9893/17

72. Відтак, якщо нотаріус посвідчив заповіт особи не в межах свого нотаріального округу, це не впливає на форму правочину і не підпадає під ті вимоги про порядок його посвідчення, які містяться в ЦК України та тягнуть нікчемність заповіту відповідно до частини першої статті 1257 ЦК України.

73. Це може бути додатково обґрунтовано такими обставинами.

74. По-перше, у цивільному законодавстві нікчемність правочинів передбачена у випадках, встановлених законом, підстав для чого у наведеній ситуації не вбачається.

75. По-друге, недійсність заповіту з мотивів розширювального розуміння вимог до форми і порядку його посвідчення, про які згадується у частині першій статті 1257 ЦК України, матиме наслідком порушення принципу свободи заповіту.

76. Кваліфікація заповіту як нікчемного з підстав, які не передбачені ані частиною першою статті 1257 ЦК України, ані взагалі нормами глави 85 ЦК України, по суті скасовує це вільне волевиявлення заповідача без можливості виразити свою волю шляхом складання іншого заповіту, оскільки сталася смерть заповідача.

Посвідчення заповіту поза межами нотаріального округу

Постанова ВП ВС від 25.05.2021 у справі № 522/9893/17

85. Посилання на вимоги статті 13-1 Закону України «Про нотаріат», пункту 2 глави 1 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусом України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 року № 296/5, є недоречним виходячи з такого.

86. По-перше, наведені нормативно-правові акти не є актами цивільного законодавства у розумінні статті 4, частини першої статті 203 ЦК України.

94. Порушення норм про необхідність додержуватися нотаріусом свого нотаріального округу може тягти відповідальність нотаріуса, передбачену законом, але не тягне нікчемність заповіту, посвідченого з таким порушенням.

95. Адже правове регулювання порядку посвідчення нотаріусом правочинів лежить поза сферою ЦК України і не є матеріальним правом.

96. Законодавство про нотаріат і нотаріальну діяльність не може чинити негативний вплив на матеріальне право - встановлювати підстави нікчемності правочину, якщо саме таких підстав для його нікчемності матеріальне право не містить.

Хто посвідчує закордоном заповіт

Постанова КЦС ВС від 20.07.2022 року у справі № 461/2565/20

Нотаріальне посвідчення правочину здійснюється нотаріусом або іншою посадовою особою, яка відповідно до закону має право на вчинення такої нотаріальної дії, шляхом вчинення на документі, в якому викладено текст правочину, посвідчувального напису (частина друга статті 209 ЦК України).

Заповіт має бути посвідчений нотаріусом або іншими посадовими, службовими особами, визначеними у статтях 1251-1252 цього Кодексу (частина третя статті 1247 ЦК України).

Вчинення нотаріальних дій за кордоном покладається на консульські установи України, а у випадках, передбачених чинним законодавством, - на дипломатичні представництва України (частина шоста статті 1 Закону України «Про нотаріат», в редакції, чинній на момент виникнення спірних правовідносин).

Консульські установи України вчиняють такі нотаріальні дії: посвідчують угоди (договори, заповіти, довіреності тощо), крім іпотечних договорів, угод про відчуження та заставу жилих будинків, квартир, дач, садових будинків, гаражів, земельних ділянок, іншого нерухомого майна, що знаходиться в Україні (пункт 1 частини першої статті 38 Закону України «Про нотаріат», в редакції, чинній на момент виникнення спірних правовідносин).

Обміркувавши вказані норми, колегія суддів зауважує, що:

за загальним правилом, нотаріальне посвідчення такого правочину як заповіт в Україні здійснюється нотаріусом;

нотаріальне посвідчення заповіту за кордоном покладено на консульські установи та дипломатичні представництва України.

Місце складення заповіту

Постанова КЦС ВС від 06.07.2022 року у справі № 681/196/20

Місце нотаріального посвідчення та місце вчинення правочину є сутнісно різноплановими категоріями, що виконують різне змістовне навантаження в правовому регулюванні. Перша встановлена для нотаріусів на рівні імперативної публічно-правової норми. У свою чергу, друга закріплена на рівні диспозитивної, яку має можливість змінювати сторона (сторони) правочину.

Правила визначення місця вчинення правочину передбачені статтею 211 є диспозитивними. Місце вчинення правочину встановлюється, за загальним правилом, у правочині стороною (сторонами), і тільки за умови відсутності такої вказівки для його визначення застосовуються положення ЦК України. При цьому воно пов'язується з місцем: вираження волі сторони одностороннього правочину; проживання фізичної або місцезнаходження юридичної особи, яка зробила пропозицію укласти договір.

Місце складення заповіту

Постанова КЦС ВС від 06.07.2022 року у справі № 681/196/20

З огляду на те, що законодавець у диспозитивному порядку урегулював місце вчинення правочину, у цивільному законодавстві йому відводиться незначна роль. Наприклад, порядок видачі, строк дії, припинення та правові наслідки припинення довіреності визначаються правом держави, в якій видана довіреність (стаття 34 Закону України «Про міжнародне приватне право»).

У деяких випадках законодавством вимагається вказівка місця вчинення правочину, зокрема, у заповіті повинно міститися місце його складення.

При викладенні частини першої статті 1247 ЦК України «місце складення» використано поряд із «письмовою формою». У доктрині та судовій практиці під формою правочину розуміється спосіб вираження волі сторони (сторін) та/або його фіксація. Проте розуміння «місця складення заповіту» як певного місця де здійснюється вираження волі спадкодавця, не дозволяє кваліфікувати вказівку на місце як елемент письмової форми;

Місце складення заповіту

Постанова КЦС ВС від 06.07.2022 року у справі № 681/196/20

Під змістом правочину у доктрині та судовій практиці розуміється сукупність умов, викладених у ньому. Аналіз положень книги 6 ЦК України дозволяє стверджувати, що зміст заповіту складає розпорядження заповідача відносно належних йому прав та обов'язків. Тобто розпорядження, як правило, про призначення спадкоємців та розподіл між ними належних спадкодавцю прав та обов'язків. Натомість «місце складення заповіту» сутнісно відмінна від розпоряджень спадкодавця, спрямованих на визначення юридичної долі його прав та обов'язків.

«Місце складення заповіту» не належить до форми та змісту заповіту, а по своїй суті є реквізитом заповіту. Відсутність у заповіті вказівки на місце його складення не має наслідком його недійсність (нікчемність або оспорюваність).

Наслідки несвоечасної реєстрації заповіту в спадковому реєстрі

Постанова КЦС ВС від 17.11.2021 у справі № 755/8776/18

Тлумачення норм цивільного законодавства свідчить, що несвоечасне здійснення державної реєстрації посвідченого заповіту в Спадковому реєстрі **не зумовлює його нікчемність та не є підставою для оспорюваності заповіту.**

Правило тлумачення favor contractus (favor negotii)

У часи класичних юристів формується favor testamenti. За допомогою сприятливого тлумачення зберігати, наскільки це можливо, силу заповіту. Наприклад, якщо хтось був призначений спадкоємцем під неможливою умовою, умова вважалася ненаписаною (pro nonscripto habetur), а призначення спадкоємця безумовним.

У Дигестах (D.34.5.12) зазначалося, що якщо в позовах або в ексцепціях вжито двозначний вираз, то найбільш зручно вважати, що обставина, про яку йдеться, швидше дійсна, аніж недійсна (Quotiens in actionibus aut in exceptionibus ambigua oratio est, commodissimum est id accipi, quo res de qua agitur magis valeat quam pereat)

Якщо умова неясна і може бути витлумачена як недійсна і так, що дозволить зберегти її силу, останнє тлумачення повинно мати перевагу (favor negotii).

Правило тлумачення *favor contractus*

Постанова ОП КЦС ВС від 05.12.2022 у справі № 753/8945/19

Тлумачення правочину - це з'ясування змісту дійсного одностороннього правочину чи договору (двостороннього або багатостороннього правочину), з тексту якого неможливо встановити справжню волю сторони (сторін).

З урахуванням принципу тлумачення *favor contractus* (тлумачення договору на користь дійсності) сумніви щодо дійсності, чинності та виконуваності договору (правочину) повинні тлумачитися судом на користь його дійсності, чинності та виконуваності.

Тлумачення заповіту

Постанова КЦС ВС від 23.02.2022 року у справі № 474/454/18

У постанові Верховного Суду в складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 10 березня 2021 року в справі № 607/11746/17 (провадження № 61-18730св20) зазначено, що «з урахуванням принципів цивільного права, зокрема, добросовісності, справедливості та розумності, сумніви щодо дійсності, чинності та виконаності договору (правочину) повинні тлумачитися судом на користь його дійсності, чинності та виконаності».

Аналіз статті 1256 ЦК України свідчить, що:

тлумачення заповіту може здійснюватися як при розгляді власне позовної вимоги про тлумачення змісту заповіту, так і, зокрема, при розгляді позовної вимоги про визначення додаткового строку для прийняття спадщини;

з урахуванням того, що зміст заповіту може містити розпорядження про призначення спадкоємця (спадкоємців) і/або визначення спадкового майна (спадщини), **то і тлумачення змісту заповіту може здійснюватися щодо таких розпоряджень заповідача.**

Тлумачення заповіту

Постанова КЦС ВС від 30.09.2022 у справі № 165/3014/20

Тлумачення заповіту судом не повинно змінювати волі заповідача, тобто підмінити собою сам заповіт. Суд не може брати на себе права власника щодо розпоряджання його майном на випадок смерті. **Тлумачення заповіту є лише інструментом з`ясування волі заповідача після його смерті.** Отже, суд, здійснюючи тлумачення заповіту, не повинен виходити за межі цього процесу та змінювати (доповнювати) зміст заповіту, що може спотворити волю заповідача.

Неточне відтворення в заповіті власної волі заповідача щодо долі спадщини може бути зумовлене, перш за все, неоднаковим використанням у ньому слів, понять і термінів, які є загальноприйнятими у сфері речових, зобов`язальних, спадкових відносин тощо. Цьому також можуть сприяти й певні неузгодженості між змістом окремих частин заповіту і змістом заповіту в цілому, що ускладнюють розуміння волі заповідача стосовно долі спадщини.

При цьому частина друга статті 213 ЦК України не допускає, щоб при тлумаченні правочину здійснювався пошук волі учасника правочину, який не знайшов відображення у тексті самого правочину при тлумаченні заповіту, не допускається і внесення змін у зміст заповіту.

Тлумачення заповіту

Постанова КЦС ВС від 16.02.2022 у справі № 136/1124/19

Загальноприйнятим є використання поняття «земельний пай» не тільки як земельна ділянка, яка не виділена в натурі, а й як земельна ділянка, отримана в результаті розпаювання землі (виділення в натурі). У разі, якщо заповідач реалізував право на земельну частку (пай) та отримав державний акт на право власності на земельну ділянку, і за життя не склав нового заповіту чи не скористався правом на внесення змін до заповіту, то заповіт, у якому заповідач розпорядився правом на земельну частку (пай), не втрачає чинності на підставі частини четвертої статті 1236 ЦК України, а визначення спадкоємців на земельну ділянку має відбуватися згідно з цим заповітом.

Суди не врахували необхідність тлумачити заповіт на користь волевиявлення спадкодавця у разі зміни документів, що посвідчують право на землю (земельну частку (пай), земельну ділянку).

ОСОБА_5, заповідаючи «свідоцтво про право власності на земельну частку (пай)», вважала, що немає різниці між земельним паєм та власне земельною ділянкою, на яку вона згодом отримала державний акт на право власності. З урахуванням того, що ОСОБА_5 11 травня 2004 року, тобто через два місяці після складення першого заповіту склала другий заповіт, у якому конкретизувала, що «свідоцтво про право власності на земельну частку (пай)» вона заповідає ОСОБА_4 та ОСОБА_2, то воля заповідача була спрямована саме на передання позивачці ОСОБА_4 та відповідачу ОСОБА_2 земельного паю у вигляді відповідної земельної ділянки. У зв'язку із цим тлумачення заповіту від 11 травня 2004 року на користь спадкоємців, зазначених у ньому, не є спотворенням волі заповідача.

Конкуренція заповітів

Постанова КЦС ВС від 26.06.2019 по справі № 369/3186/17

При складенні заповідачем декількох заповітів може мати місце їх «конкуренція», оскільки необхідно з'ясувати, який саме заповіт (заповіти) визначає (визначають) спадкоємця (спадкоємців) і/або спадкове майно.

Законодавець для випадку, коли заповідачем складено декілька заповітів, передбачив правила, що повинні враховуватися для того, щоб визначити який саме заповіт (заповіти) визначає (визначають) спадкоємця (спадкоємців) і/або спадкове майно. Такі правила полягають в тому, що:

по-перше, внаслідок складення нового заповіту відбувається втрата чинності попереднім заповітом. Тобто, якщо новий заповіт повністю суперечить попередньому заповіту, то новий заповіт скасовує попередній заповіт і визначення спадкоємця (спадкоємців) і/або спадкового майна відбувається на підставі останнього заповіту;

по-друге, внаслідок складення нового заповіту відбувається часткова втрата чинності попереднім заповітом. Тобто, якщо новий заповіт частково суперечить попередньому заповіту, то новий заповіт тільки частково скасовує попередній заповіт і визначення спадкоємця (спадкоємців) і/або спадкового майна відбувається на підставі двох заповітів.

Конкуренція заповітів

Постанова КЦС ВС від 26.06.2019 по справі № 369/3186/17

Складення нового заповіту, **яким зменшено обсяг спадкової маси**, порівняно з попереднім, але не змінено спадкоємця, скасовує попередній заповіт у відповідній частині, оскільки спадкодавець визначив спадкоємця тільки щодо частини спадщини.

Відновлення чинності заповіту

у справі № 473/1878/19 (провадження № 61-20469сво19)

Тлумачення статті 216 ЦК України свідчить, що слід відмежовувати правові наслідки недійсності правочину і правові наслідки виконання недійсного правочину; до правових наслідків недійсності правочину належить те, що він не створює юридичних наслідків. Окрім цього якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною; правові наслідки виконання двостороннього недійсного правочину охоплюють собою двосторонню реституцію; законом можуть бути встановлені особливі умови застосування наслідків визначених в статті 216 ЦК або особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів.

Наприклад, особливим правовим наслідком недійсного заповіту при їх множинності може бути відновлення чинності попереднього заповіту (частина четверта статті 1254 ЦК України). Тобто законодавець лише в окремих випадках передбачає таку конструкцію як відновлення чинності правочину.

Чи скасовує нікчемний заповіт попередній заповіт?

Постанова ОП КЦС ВС від 01.03.2021 у справі № 473/1878/19

Тлумачення статті 216 та 1254 ЦК України свідчить, що:

частина четверта статті 1254 ЦК України стосується тільки тих випадків, за яких новий заповіт визнано недійсним через **дефект волі заповідача на підставі статті 225 ЦК України (заповідач у момент вчинення заповіту не усвідомлював значення своїх дій та (або) не міг керувати ними) чи статті 231 ЦК України (заповіт вчинено під впливом насильства)**, дія попереднього заповіту відновлюється;

частина четверта статті 1254 ЦК України розрахована тільки на визначення правових наслідків недійсності оспорюваного заповіту (відповідно до статей 225 і 230 ЦК України) і не регулює впливу нікчемності заповіту на відновлення попереднього заповіту; **частина четверта статті 1254 ЦК України не може регулювати правові наслідки нікчемності заповіту, оскільки нікчемний заповіт не породжує будь-який правовий результат.**

При нікчемності другого заповіту слід вести мову не про відновлення чинності першого заповіту, а про те, що вчинення наступного нікчемного заповіту, не може скасовувати попередній заповіт; **положення частини четвертої статті 1254 ЦК України є виключенням із загального правила про наслідки недійсності правочину, а отже, за аналогією застосовані бути не можуть.**

Принцип свободи заповіту і нікчемність заповіту

Постанова КЦС ВС від 20.07.2022 року у справі № 461/2565/20

Кваліфікація заповіту як нікчемного із мотивів розширеного розуміння вимог до форми і порядку його посвідчення, про які згадується у частині першій статті 1257 ЦК України, **порушить принцип свободи заповіту**. За відсутності дефектів волі та волевиявлення заповідача при складанні і посвідченні заповіту кваліфікація останнього як нікчемного з підстав, що прямо не передбачені ані цією статтею, ані взагалі нормами глави 85 ЦК України, по суті скасовує вільне волевиявлення заповідача без можливості виразити свою волю шляхом складання іншого заповіту у зв'язку з його смертю.

Тільки **у разі наявності фізичних вад у заповідача**, які позбавляють його можливості прочитати заповіт, посвідчення заповіту відбувається лише при свідках. І саме в цьому разі недотримання такої вимоги щодо порядку посвідчення заповіту відповідно до частини першої статті 1257 ЦК України має наслідком нікчемність заповіту.

Як «діє» нікчемність?!

Постанова КЦС ВС від 28.09.2022 у справі № 530/1995/18

Суд апеляційної інстанції не звернув уваги на те, що нікчемність правочину має абсолютний ефект, оскільки діє щодо всіх. Нікчемний правочин не створює юридичних наслідків, тобто, не зумовлює переходу/набуття/зміни/встановлення/припинення прав ні для кого. Саме тому посилатися на нікчемність правочину може будь-хто. Суд, якщо виявить нікчемність правочину, має її враховувати за власною ініціативою в силу свого положення, навіть якщо жодна із заінтересованих осіб цього не вимагає.

Апеляційний суд зробив помилковий висновок, що суд першої інстанції у порушення вимог процесуального закону зосередився виключно на обставинах, що стосуються порушень вимог щодо форми і порядку посвідчення заповіту, про які було згадано позивачами лише у судових дебатах, за відсутності заявленої вимоги про визнання нікчемним оспорюваного заповіту.

Недійсність заповіту, вчиненого особою, яка не розуміла значення своїх дій та не могла керувати ними

Постанова КЦС ВС від 20.06.2018 у справі № 161/17119/16-ц

Тлумачення статті 225 ЦК України свідчить, що правила цієї статті поширюються на випадки, коли фізична особа хоча і є дієздатною, однак у момент вчинення правочину вона перебувала в такому стані, коли не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (тимчасовий психічний розлад, нервові потрясіння тощо).

Підставою для визнання правочину недійсним на підставі, передбаченій частиною першою статті 225 ЦК України, має бути встановлена судом неспроможність особи в момент вчинення правочину розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними.

Встановлення неспроможності особи в момент вчинення заповіту розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними такого стану на момент вчинення заповіту відбувається з урахуванням як висновку посмертної судово-психіатричної експертизи, так і інших доказів, що підтверджують чи спростовують доводи про те, що в момент вчинення заповіту особа не розуміла значення своїх дій та не могла керувати ними.

Недійсність заповіту, вчиненого особою, яка не розуміла значення своїх дій та не могла керувати ними

Постанова КЦС ВС від 20.06.2018 у справі № 161/17119/16-ц

З позовом про визнання правочинів недійсними на підставі ст. 225 ЦК України звертається:

(а) або сторона правочину, яка не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними;

(б) або в разі її смерті - інші особи, чиї цивільні права або інтереси порушені. До інших осіб відносяться, зокрема, спадкоємці сторони правочину, яка не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними.

Хто може оспорювати заповіт?!

Постанова КЦС ВС від 08.12.2021 у справі № 752/18370/16-ц

Аналіз статті 225 ЦК України дозволяє зробити висновок, що до інших осіб, чиї цивільні права або інтереси порушені, не може належати набувач за договором довічного утримання (догляду) з яким спадкодавець (відчужувач) вчинив цей договір.

Оспорювання спадкоємцем відчужувача договору довічного утримання (догляду) не свідчить про порушення заповітом спадкодавця (відчужувача) цивільних прав або інтересів набувача.

Несплата державного мита за посвідчення заповіту як підстава недійсності

Постанова ВС від 16.05.2018 по справі № 564/1226/16-ц

Висновок апеляційного суду про те, що **доводи позивача щодо несплати державного мита за посвідчення заповіту** не є правовою підставою для визнання заповіту недійсним - обґрунтований, оскільки ці обставини не спростовують волевиявлення заповідача та **не свідчать про порушення вимог щодо форми і порядку посвідчення заповіту.**

Технічні помилки та /описки не підстава недійсності заповіту

Постанова КЦС ВС від 12.01.2021 у справі № 397/1396/19

Технічні помилки (описки) у заповіті не впливають на його дійсність, не свідчать про порушення його форми та порядку посвідчення.

Як формулюється вимога?

Постанова КЦС ВС від 28 листопада 2018 року у справі № 2-1201/2005

Позивач звернулась до суду з позовом про скасування заповіту.

Аналіз змісту глави 85 ЦК України свідчить, що у цивільному законодавстві не передбачено можливості скасування заповіту за позовом заінтересованої особи в судовому порядку. Право скасувати заповіт належить лише заповідачу (статті 1254 ЦК України).

Тоді як за позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі (частина друга статті 1257 ЦК України).

Наслідки недійсності заповіту (спадкоємець за законом ч. 4 ст 1257 ЦК)

Постанова КЦС ВС від 26.06.2019 по справі № 201/2796/16-ц

Апеляційний суд не врахував, що ОСОБА_3, як спадкоємець першої черги після смерті батька - ОСОБА_8, за заповітом, складеним останнім від 23 травня 2012 року, який преюдиційним рішенням суду від 17 квітня 2015 року визнано недійсним, була позбавлена права на спадкування спірних квартир за законом, так як за цим заповітом вони були передані у спадщину ОСОБА_1.

Таким чином, унаслідок визнання цього заповіту недійсним ОСОБА_3 одержала право на спадкування за законом на спірне нерухоме майно на загальних підставах. Проте реєстрація за ОСОБА_1 права власності на спірні квартири перешкоджає останній, як єдиному спадкоємцю після смерті батька - ОСОБА_8, реалізувати право на отримання спадщини за законом, тому вказана реєстрація права власності підлягає скасуванню.

Наслідки недійсності заповіту (спадкоємець за законом ст. 1223 ЦК)

Постанова КЦС ВС від 27.05.2020 по справі № 383/18/19

Тлумачення частин першої та другої статті 1223 ЦК України надає можливість зробити висновок, що під правом на спадкування розуміється право на набуття спадщини. **За загальним правилом, пріоритет надається спадкуванню за заповітом (якщо спадкодавець заповів всю спадщину, немає підстав для нікчемності заповіту чи рішення суду про визнання його недійсним, спадкоємці, визначені як такі в заповіті, прийняли спадщину, відсутня відмова від її прийняття спадкоємцями за заповітом), адже перевагу має остання воля спадкодавця, виражена ним у заповіті.** Тому за наявності заповіту право на спадкування виникає лише в осіб, визначених у заповіті. В інших осіб, які належать до спадкоємців певних черг, установлених у главі 86 ЦК України, у цьому разі право на спадкування не виникає.

Зупинення строку на прийнятті спадщини постановою КМУ

Постанова КЦС ВС від 25.01.2023 року у справі № 676/47/21

У доктрині приватного права зауважується, що ієрархія актів цивільного законодавства може базуватися на їх юридичній силі (вимір по вертикалі). Вона поширюється, по-перше, на співвідношення закону та підзаконних актів та, по-друге, на співвідношення Конституції та законів (як кодифікованих, так і інших (поточних)). Одночасно слід визнати існування ієрархії між ЦК як кодифікованим законом та іншими (поточними) законами, що регулюють цивільні відносини. Ця ієрархія базується на визнанні ЦК основним актом цивільного законодавства (вимір ієрархії по горизонталі) (див. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 1: Загальні положення. Особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. - Харків: ЕКУС, 2020. - С. 45).

Стосовно виміру ієрархії актів цивільного законодавства по горизонталі, то в статті 4 ЦК України закріплюється пріоритет норм ЦК (як основного регулятора приватних відносин) над нормами інших законів. Причому, що такий спосіб вирішення колізії норм ЦК із нормами інших законів, із констатацією пріоритету норм ЦК над нормами інших законів, підтримувався, зокрема, Конституційним Судом України (див. рішення від 13 березня 2012 року у справі № 5-рп/2012), Верховним Судом України (див. постанову Верховного Суду України від 30 жовтня 2013 року у справі № 6-59цс13, постанову Верховного Суду України від 16 грудня 2015 року у справі № 6-2023цс15), Великою Палатою Верховного Суду (див. постанову Великої Палати Верховного Суду від 22 червня 2021 року в справі № 334/3161/17 (провадження № 14-188 цс 20)).

Зупинення строку на прийняття спадщини постановою КМУ Постанова КЦС ВС від 25.01.2023 року у справі № 676/47/21

Щодо виміру ієрархії актів цивільного законодавства по вертикалі, то в статті 4 ЦК України встановлено повний перелік нормативно-правових актів, якими можуть регулюватися цивільні відносини. Крім Конституції України, ЦК України та інших законів України, цивільні відносини можуть регулюватися, за загальним правилом, лише такими підзаконними актами, як: акти Президента України, видані у випадках, установлених виключно Конституцією України; постанови Кабінету Міністрів України, що не суперечать положенням ЦК України та інших законів України. Якщо постанова Кабінету Міністрів України суперечить положенням ЦК України, або іншому закону, мають застосовуватися відповідні положення ЦК або іншого закону. Інші органи державної влади України та органи влади Автономної Республіки Крим можуть видавати нормативні акти, що регулюють цивільні відносини, лише у випадках і в межах, установлених Конституцією України та законом. Таким чином можливість видання актів цивільного законодавства на підзаконному рівні для зазначених органів суттєвим чином обмежена (див. постанову Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 06 листопада 2019 року в справі № 490/7071/16-ц (провадження № 61-25815св18)).

Зупинення строку на прийняття спадщини постановою КМУ Постанова КЦС ВС від 25.01.2023 року у справі № 676/47/21

Тлумачення вказаних норм, з урахуванням виміру ієрархії актів цивільного законодавства по вертикалі, свідчить, що:

правила щодо строку на прийняття спадщини (початок перебігу, наслідки спливу) **регулюються Цивільним кодексом України, який прийнятий Верховною Радою України і є основним актом цивільного законодавства України;**

строк на прийняття спадщини по своїй сутності є присічним (статті 1270, 1272 ЦК), оскільки його сплив призводить до того, що спадкоємець вважається таким, який не прийняв спадщину. Тобто сплив строку «присікає» право на прийняття спадщини. Проте в законі, вочевидь з урахуванням сутності права на прийняття спадщини як майнового, передбачена можливість: за згодою самих спадкоємців, що прийняли спадщину, подати заяву про прийняття спадщини (частина друга статті 1272 ЦК України); для спадкоємця звернутися з позовною вимогою та за наявності поважної причини суд визначає додатковий строк на прийняття спадщини (частина третя статті 1272 ЦК України);

Зупинення строку на прийнятті спадщини постановою КМУ Постанова КЦС ВС від 25.01.2023 року у справі № 676/47/21

Законодавець як у статті 1270 ЦК України, так і в інших нормах ЦК України, не передбачає допустимості існування такої конструкції як «зупинення перебігу строку на прийнятті спадщини» та можливості в постанові Кабінету Міністрів України визначати інші правила щодо строку на прийнятті спадщини;

Пункт 3 постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 164 «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану» (в редакції, чинній на момент виникнення спірних правовідносин) суперечить статтям 1270, 1272 ЦК України, а тому не підлягає застосуванню.

—
Верховний
Суд

Дякую за увагу!